

Е. М. ЛІБАНОВА,
д-р екон. наук, професор

ELLA M. LIBANOVA,
Ph.D. in Economics, professor

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: СПРОБА СТАТИСТИЧНОГО ВИЗНАЧЕННЯ ТА ВИМІРЮВАННЯ

Після тривалого періоду існування “нової єдності – радянського народу”, де всі розбіжності (принаймні зовні) зводились до мінімуму, українські науковці розпочали дослідження структури суспільства, визначати та вимірювати нові страти. На перший план спочатку вийшли проблеми бідності та бідних в Україні, потому черга дійшла і до інших верств, передусім до визначення ролі і вимірювання масштабів поширеності середнього класу в сучасній Україні, оцінки перспектив розвитку соціальної стратифікації суспільства. Соціальну структуру та характерні ознаки суспільної поведінки визначає передусім економічна система суспільства. Отже, перехід до соціально орієнтованої економічної системи має супроводжуватися адекватними змінами соціальної структури суспільства, формуванням нових страт у відповідності до нових майнових та суспільних відносин.

Аналіз існуючого в сучасному світі розмаїття соціальних структур дає підстави для висновку про існування двох полярних варіантів: суспільства, де основним шаром населення є середній клас (так званого європейського суспільства), і соціально поляризованого суспільства з двома головними соціальними гру-

пами – багатими та бідними (латиноамериканського суспільства). Проголошені в Україні принципи соціального розвитку, зокрема прагнення побудувати демократичну державу із соціально орієнтованою ринковою економікою передбачають формування і відповідної соціальної структури, низької економічної нерівності і численного середнього класу. Таке суспільство характеризується:

1) домінуванням активної життєвої позиції – прагнення самостійно забезпечувати добробут собі та своїй родині, дбати про майбутнє, зокрема про старість;

2) наявністю внутрішніх джерел інвестування – населення не проїдає миттєво всі зароблені кошти, а інвестує значну їх частину в бізнес, житло, освіту тощо;

3) високим платоспроможним попитом населення і, відповідно, масштабним внутрішнім ринком – попит породжує пропозицію, тобто спричиняє до економічного зростання, збільшення зайнятості тощо;

4) демократичними принципами управління, зокрема постійними звітами владних структур – середній клас, який має належний рівень освіти, відзначається обізнаністю у своїх правах і

прагненням їх обстоювати у визначених законодавством межах.

На відміну від цього соціальна поляризація може перекреслити розвиток демократичних засад державного устрою, намагання побудувати соціально орієнтовану економіку, становлення України як стабільної міцної держави, оскільки неминучими її наслідками є:

1) концентрація капіталів і влади у відносно нечисленних колах – відповідно результатами економічного зростання користується вельми обмежена частка населення, а економічний спад призводить до значного погіршення матеріального становища численних верств;

2) безконтрольність дій владних структур всіх рівнів – якщо влада представляє інтереси відповідних верств населення, то соціальна поляризація неминуче призводить до того, що як у законодавчій, так і у виконавчій владі домінують представники або олігархів, або бідних; перших задовольняє сприяння їх економічним апетитам, а других – популістська риторика;

3) поширення корупції – багатократне прискорення процесу первинного накопичення капіталу не могло здійснюватись іншим шляхом, крім розподілу колишньої державної власності під контролем чиновників;

4) масштабна бідність.

Таким чином, **основою соціальної стабільності в сучасному світі є потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства.** Як основний платник податків середній клас формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни, через накопичення та участь у різноманітних системах страхування забезпечує інвестиційний потенціал, завдяки домінуванню в громадських та політичних організаціях визначає поведінку елек-

торату і значною мірою формує моральні стандарти суспільства, шляхом участі у виборчому процесі виконує функції носія демократії та політичних свобод. Таким чином, наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Важливо, що всі ці процеси (розвиток демократії, формування громадянського суспільства, розбудова ринкової економічної системи, становлення середнього класу) реалізуються майже синхронно, жоден не може істотно випереджати інші, хоча підґрунтям (у термінах математики – необхідною умовою) є економічна ситуація.

Економічні трансформації, зокрема зміни відносин власності та зайнятості, змінили соціальну структуру українського суспільства, відбилися на суспільній психології. Поступово долаються патерналістські настрої, і сьогодні 72% дорослого населення країни вважають виключно себе відповідальними за свій добробут¹. Результати виборів до Верховної Ради засвідчили істотне зниження в суспільстві ролі маргінальних політичних сил. Усе це дає підстави для оптимістичної оцінки наявних психологічних передумов становлення в Україні суспільства європейського типу, хоча середнього класу, який відповідав би за майновим статусом та рівнем особистих доходів критеріям розвинених країн, у нас, безумовно, ще немає. З огляду на загальний низький рівень життя населення та поширення, зокрема серед забезпечених верств суспільства, практики отримання доходів без реєстрації, тобто з порушенням законодавства, можна зробити висновок про те, що формування середнього класу тільки розпочинається.

Середнім класам різних країн притаманні певні загальні ознаки, хоча вони, безумовно, не ідентичні, оскільки віддзеркалюють економічні,

культурні, політичні особливості розвитку кожного конкретного суспільства. Відповідно середні класи різних країн відрізняються не тільки за рівнем доходів та стабільністю, але і за роллю в суспільному житті. Водночас такі специфічні риси середнього класу, як наявність спеціальної освіти та високий професійний статус, спостерігаються в усіх країнах. Характерною ознакою розвитку середнього класу є поступові зміни його структури. Якщо на початкових етапах основу цього угруповання становили дрібні власники, то сьогодні більшість середнього класу економічно розвинутих країн утворюють особи найманої праці з високою освітою та кваліфікацією, які практично гарантують їм зайнятість і високі доходи. Власність же цього “нового середнього класу” формується переважно шляхом купівлі акцій, участі в пенсійних та страхових програмах, придбання в кредит житла тощо. Слід підкреслити, що ознаки середнього класу взаємообумовлені та взаємопов’язані. Саме їх сукупність і дозволяє йому виконувати відповідні суспільні функції. Залежно від економічної ситуації та домінуючих ідеологічних принципів у різних суспільствах розрізняються і акценти на окремих ознаках середнього класу. Скажімо, європейський, передусім скандинавський, середній клас відрізняється від північноамериканського за важливістю таких ознак, як наявність інди-

ям середнього класу в суспільствах, що протягом тривалого історичного періоду розвивалися тільки (або принаймні переважно) еволюційним шляхом, у країнах перехідної економіки ще не сформувався. Але групи, які мають частину необхідних ознак, у країні є.

Упродовж періоду трансформації адміністративно-командної економіки в ринкову і тривалої економічної кризи в Україні потенціал формування суспільства європейського типу було значною мірою зруйновано. Передусім це сталося внаслідок *падіння рівня життя широких верств населення*. І навіть зростання реальних доходів від 2001 р. – а реальної зарплати від 2000 р. – ще зовсім не компенсувало втрат попередніх років. У 2003 р. середні доходи населення, включаючи заробітну плату та пенсію, перевищували ті, які населення одержувало в 1993 р. (рис. 1), надолуження ж утрат 1992 р. (а саме тоді відбулося критичне падіння рівня життя переважної частини українського населення) ще залишається завданням майбутнього.

Зниження легальних доходів тільки частково компенсувалося формуванням у значної частини населення незареєстрованих надходжень. До того ж наявність незареєстрованих доходів у переважній більшості випадків означає порушення законодавства, що несумісне з приналежністю до середнього класу, а є поро-

відуальної власності та участь у громадських організаціях.

Безумовно, такий соціальний шар, який би повністю відповідав усім критері-

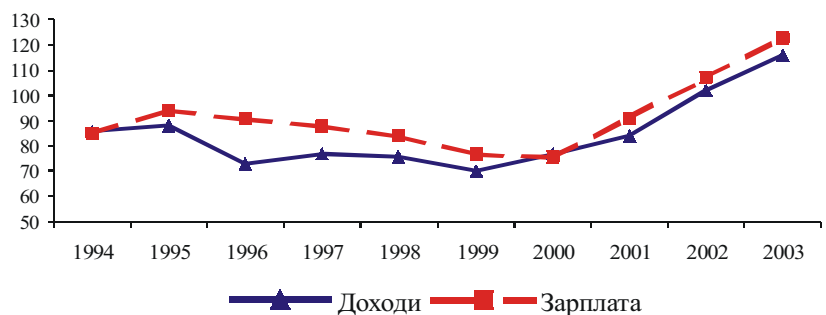

Рис. 1. Динаміка реальної зарплати і реальної пенсії, % до рівня грудня 1990 року

дженням і водночас передумовою ста- новлення поляризованого суспільства із корумпованою владою.

Економічні зміни супроводжува- лися формуванням значної **не- рівності населення за доходами**. Трансформаційні процеси значно посилили економічне розшарування. Якщо в умовах адміністративно-ко- мандної системи високі доходи і до- ступ до високоякісних товарів та послуг відносно нечисленної групи населення не були відомі широкому загалу, а варіація доходів переваж- ної частини громадян не перевищу- вала 50%, то приватизація і стрім- кий розвиток незареєстрованого сек- тора економіки докорінно змінили си- туацію.

Сам по собі ступінь економічної нерівності в країні (принаймні, за офі- ційними даними) не є надто високим – він більш-менш збігається зі стан- дартами інших країн перехідної еко- номіки. Однак – на відміну від тен- денцій, наприклад, Польщі – навіть за офіційними даними коефіцієнт Джині збільшився з 28,5% у 1999 р. до 30,3% у 2001. До того ж, жодне з обстежень не охоплює дійсно заможні верстви населення: максимальні інди- відуальні доходи у 2001 р. становлять, за їх даними, 94 тис. грн., а навіть за даними ДПА у 2001 р. офіційні річні доходи 185 осіб становили від 500 тис. до 1 млн. грн., а 75 – перевищили 1 млн. грн. (рис. 2); за даними ДАІ, населення України володіє майже 5 млн. легкових авто- мобілів, тоді як, за даними обстежень умов життя домогос- подарств, проведе- них Держкомстатом, – тільки 3 мільйони². Зазначені розбіж- ності є результатом того, що саме ті до- могосподарства, які мають високі доходи (непрямою ознакою

чого є наявність автомобіля) не охоп- люються вибіркою. Відповідно всі прямі розрахунки показників еконо- мічної нерівності є істотно занижени- ми. За експертними оцінками, що спи- раються на непрямі дані – про наявність дорогих автомобілів, дорогих екскурсійних турів, продаж дорогих меблів, предметів розкошу тощо, – доходи 10% найбільш заможних верств населення України перевищують до- ходи 10% найбідніших приблизно у 12–15 разів.

Зростання доходів населення у 2000–2003 рр. мало неоднозначний вплив на стратифікацію. З одного боку, спостерігалось висвітлення частини незареєстрованих прибутків, зростання легальної зарплати та пенсії. Проте з іншого, тенденції роз- вивалися по-різному в різних галуз- ях і навіть на різних підприємствах однієї галузі. Отже, різні верстви населення отримали різний вираш, що відбилося на посиленні економіч- ної нерівності і в результаті – по- дальшій концентрації ресурсів у ру- ках нечисленної групи. Зростання середніх показників відбувалось пе- реважно (або навіть виключно) за рахунок збільшення доходів “верх- ньої частини” населення. У сукуп- ності зазначені процеси посилювали розшарування українського суспіль- ства, а отже протидіяли вирішенню проблем бідності та становленню се- реднього класу. Результатом висо- кого майнового розшарування є фор- мування соціально поляризованого

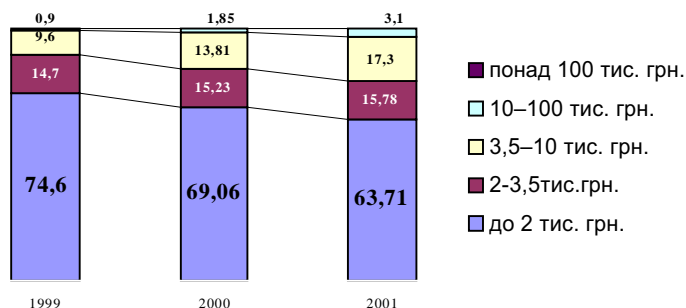

Рис. 2. Розподіл платників податкового податку за сумою річного доходу, %

суспільства, а не суспільства з потужним середнім класом.

Внаслідок зазначених процесів в Україні сформувався чотири чітко окреслені групи населення, що розрізняються за рівнем поточних доходів* (рис. 3):

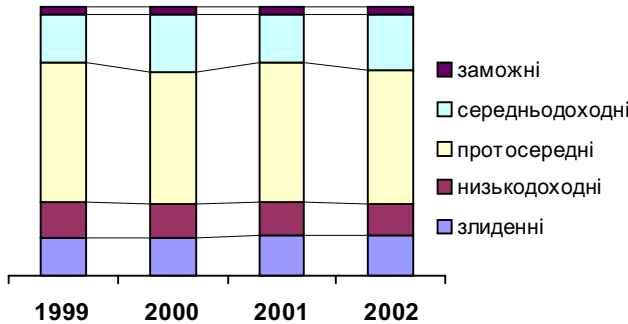

Рис. 3. Структура населення за рівнем споживання, %

- **бідні** (сукупні витрати в розрахунку на умовно дорослого є нижчими за 75 % медіанного рівня, тобто за даними 2002 року менше 192 грн. на місяць) – у 2002 році частка бідних становила 27,2%; в складі бідних доцільно виділяти **злиденних** (витрати в розрахунку на умовно дорослого є меншими за 60 % медіанного рівня, тобто за даними 2002 року меншими 153,4 грн. на місяць) – 13,4 населення у 2002 році; решту бідних можна назвати представниками **низькодоходних** груп (їх витрати в розрахунку на умовно дорослого є більшими за 60 та меншими за 75 % медіанного рівня, отже за даними 2002 року знаходились у межах 153-192 грн. на місяць) – відповідно до цієї групи у 2002 році відносилось 13,4% населення;

- **потенційно середньодоходні, або протосередні** – їхні

* Тут і далі дані наведені в розрахунку на умовно дорослого, тобто за шкалою еквівалентності, яка главу сім'ї враховує з коефіцієнтом 1,0, а інших членів домогосподарства, незалежно від віку, з коефіцієнтом 0,7.

доходи перевищують межу бідності, але недостатні для віднесення до середнього прошарку (витрати в розрахунку на умовно дорослого – в 2002 році від 192 до 368 грн. на місяць) – ці люди фактично баланшують між бідністю та добробутом, а отже, залежно від спрямованості та ефективності державної політики, від результативності власних зусиль можуть у майбутньому перейти або до середнього класу, або до бідності; відповідно **саме цей шар має бути головним об'єктом дій держави щодо створення середнього класу і подолання масштабної бідності в країні**; у 2002 році до цієї групи належало 49,9% населення;

- **середньодоходні** (рівень витрат у розрахунку на умовно дорослого від 368 до 683 грн. на місяць у 2002 році); середньодоходній шар може розглядатися як соціальна база майбутнього середнього класу, оскільки проміжне розташування між верхівкою та низом є однією з якісних характеристик середнього класу в економічно розвинених демократичних суспільствах Європи; однак нині його представники більше третини своїх грошових доходів отримують нелегально, тобто за цією ознакою не можуть бути ідентифіковані як представники середнього класу; до цієї групи, за даними 2002 року належало 20,0% населення;

- **заможні** (рівень витрат у розрахунку на умовно дорослого більше 683 грн. на місяць у 2002 році); їх протягом усіх років спостереження було лише 3,0%.

В Україні спостерігається високій – і практично стабільний впродовж 1999-2001 рр. – ступінь зв'язку між рівнем життя та місцем проживання;

вання (табл. 1). В сільських населених пунктах значно вищою є частка бідних верств населення, а у великих містах – середньодохідних і заможних (навіть з урахуванням існуючої різниці в цінах). Це є результатом передусім відмінностей у ситуації на ринку праці та структурі зайнятості, у доходах місцевих бюджетів, у доступі до високооплачуваної роботи. Проте, для остаточних висновків необхідні також порівняння реальних доходів з урахуванням розбіжностей у споживчих цінах. Однак непереборною перешкодою нині є відсутність методологічно коректної інформації.

Судячи з номінальних даних впродовж 1999–2002 рр., за які є співставні дані відмінності, наприклад, у рівнях бідності мешканців різних населених пунктів не тільки не знизилась, а навпаки, зросли.

Основним чинником різниці в поточних надходженнях потенційно середніх та середньодохідних груп населення є відмінності частки незареєстрованих грошових доходів у їх загальному обсязі: 19,9% у групі потенційно середніх і 44,5% – у групі середньодохідних. Це є своєрідним відображенням різниці в попиті на робочу силу і відповідно можливостей додаткової зайнятості, яка, за даними ряду вибіркового обстежень, здебільшого реалізується без реєстрації. Незареєстровані доходи потенційно середні групи частіше отримують у натуральній формі (питома вага негрошових витрат у сукупних становить 20,6% проти 16,1% в середньодохідній групі), що залежить переважно від зайнятості на приса-

Таблиця 1.

Розподіл населення України за рівнем поточних доходів та місцем проживання, 2002 рік, %³

	Злиденні	Низько-дохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Заможні
Великі міста (більше 100 тис. жителів)	9,1	10,8	46,2	27,7	6,2
Малі міста (до 100 тис. жителів)	14,6	13,9	49,1	19,2	3,1
Сільські поселення	18,4	16,0	47,3	16,4	2,0
Україна в цілому	13,7	13,4	47,4	21,5	3,9

дібній ділянці і віддзеркалює менші можливості отримувати доходи від додаткової зайнятості у грошовій формі (табл. 2).

Результати аналізу соціальної стратифікації населення економічно розвинених країн свідчать про те, що саме високий рівень освіти та

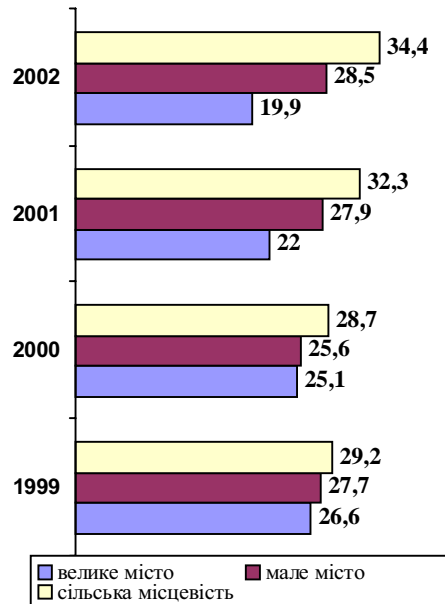

Рис. 4. Питома вага бідних у складі мешканців населених пунктів різного розміру, 1999–2001 роки, %

кваліфікації є нині основним чинником конкурентоздатності на ринку праці та високих заробітків, входження до середнього класу та еліти суспільства. В Україні, яка відзначається високими показниками насиченості економіки кваліфікованими кадрами, цілком зіставними із стандартами економічно розвинених країн, такі переваги дає тільки вища освіта. Про це свідчать значно вищі рівні зайнятості та добробуту осіб з вищою освітою. Однак, значна частина фахівців з вищою освітою, зокрема 70% осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних наук, 46% тих, хто має вищу освіту з біологічних, агрономічних та медичних наук, 76% технічних фахівців у галузі прикладних наук і техніки, вимушено працює не за спеціальністю⁵. І сьогоднішні випускники вищих навчальних закладів не завжди можуть знайти собі роботу за спеціальністю – непоодинокі випадки їх звернень до центрів зайнятості та подальшої перекваліфікації. Відповідно нагальною необхідністю стає державне забезпечення високих стандартів якості освіти (шляхом акредитації та ліцензування) у всіх навчальних закладах незалежно від місця їх розташування, форми влас-

ності та державного замовлення на підготовку фахівців відповідно до перспективних потреб ринку праці.

Практично не забезпечує конкурентоспроможності на ринку праці і, відповідно, належних доходів наявність професійно-технічної освіти. Така ситуація говорить про необхідність докорінної модернізації професійної освіти, її адаптації до нових соціально-економічних умов.

Аналіз економічної стратифікації населення з різними рівнями освіти дає підстави для таких висновків:

- усупереч поширеній думці та негараздам ринку праці в країні існує досить тісний прямий зв'язок між рівнем освіти та матеріальним становищем;
- наявність професійно-технічної освіти не забезпечує навіть середнього по країні рівня добробуту і не гарантує від бідності, отже саме ця освітня галузь потребує найбільш серйозного реформування;
- в усіх секторах економіки з підвищенням рівня освіти знижується ризик втрати роботи, але в разі втрати роботи освіта може як допомогти індивіду знайти роботу, так і перешкодити швидкому працевлаштуванню; з

Таблиця 2

Характеристики середньодушових поточних надходжень представників різних економічних груп населення України, 2002 рік⁴

Показники середньомісячних поточних надходжень в розрахунку на 1 умовно дорослого	Злиденні	Низько-дохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Зможні	Населення в цілому
Грошові доходи, грн.	115,3	151,0	202,3	310,3	539,9	219,9
Грошові витрати, грн.	92,8	135,2	214,7	389,3	808,8	248,2
Незарєстровані грошові доходи (різниця між грошовими витратами та грошовими доходами), грн.	-22,4	-15,9	12,4	78,9	268,9	28,2
Сукупні доходи, грн.	140,7	186,5	247,1	364,4	601,8	263,5
Сукупні витрати, грн.	120,0	172,7	262,5	450,4	901,0	296,4
Негрошові витрати, грн.	27,2	37,5	47,8	61,1	92,2	48,2

підвищенням рівня освіти зростають вимоги індивіда до умов праці та її оплати, збільшуються витрати, пов'язані з перепідготовкою робочої сили, і період пошуку прийнятної роботи стає більш тривалим.

Розподіл населення старше 25 років за рівнем освіти наведено на діаграмі (рис. 5).

Переважаючою мірою високоосвічене населення сконцентроване у великих містах (57% їх дорослих мешканців має таку підготовку), а в селах лише 20,7 %.

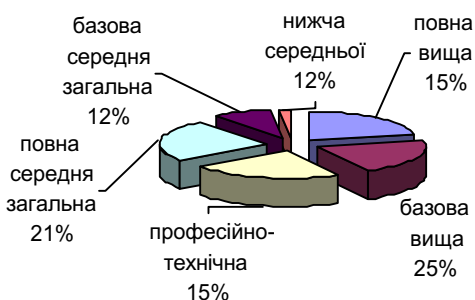

Рис. 5. Освітній склад зайнятого населення старше 25 років, 2001 рік, %

Високий соціальний статус вищої освіти засвідчує те значення, яке надає цій ознаці представника середнього класу громадська думка, особливо думка осіб з вищою освітою.

Таблиця 3

Розподіл населення України за рівнем освіти та поточними доходами, 1999-2002 рр., %⁶.

Рівень освіти	Злиденні	Низькододатні	Потенційно середньододатні	Середньододатні	Заможні
Повна вища					
1999	4,4	7,5	51,6	29,1	7,3
2000	4,6	6,8	47,7	33,7	7,1
2001	4,4	6,7	49	30,9	8,9
2002	3,8	7,2	46,6	35,1	7,5
Базова вища					
1999	7,3	9,1	53,2	25,2	5,2
2000	7,8	12,5	46,3	27,2	6,1
2001	5	10,3	52,7	28,5	3,5
2002	5,6	13,3	41,4	31,8	7,9
Професійно-технічна					
1999	17	13,7	49,6	17,3	2,4
2000	13,8	13,8	48,7	20,6	3
2001	15,4	13,4	52,9	16,3	2
2002	15,5	13,2	51,4	17,4	2,5
Повна загальна середня					
1999	15,2	13,8	52,2	16,9	2
2000	15,7	14	49,6	19,2	1,5
2001	16,3	12,5	51,3	17	2,8
2002	15,0	14,3	50,1	18,2	2,4
Базова загальна середня					
1999	14,8	14,4	51,2	17,8	1,9
2000	15,4	12,1	52,3	18	2,1
2001	14,9	13,8	54,5	15,5	1,4
2002	14,2	16,0	52,0	16,1	1,7
Початкова загальна					
1999	12,7	14	55,1	17	1,3
2000	13,5	14,1	53,1	17,9	1,4
2001	12,8	16	57,5	13,1	0,6
2002	11,1	15,5	57,0	14,9	1,5

Якщо в середньому тільки 20% дорослих мешканців країни вважають наявність такої підготовки вирішальним чинником входження до середнього класу, то серед мешканців Києва цей показник становить 39%, серед керівників підприємств та підприємців – 34%, серед фахівців з вищою освітою – 47%, серед службовців середньої ланки з вищою освітою – 26%.

Наявність вищої освіти значною мірою впливає і на настанови щодо способу життя, зокрема споживчої поведінки. Так, значно вищою серед осіб з вищою освітою є частка тих, хто робить заощадження: 14% проти 6% серед тих, хто не має навіть середньої освіти. Населення з вищою освітою більшу частину своїх коштів – навіть за умов їх обмеженості – витрачає на освіту своїх дітей, тобто на інвестиції в людський капітал. Зокрема, серед людей, які за допомогою банківських кредитів будують собі житло, кількість осіб з вищою освітою перевищує 90%⁷. Вони ж значно частіше за осіб з аналогічними доходами та настановами на їх спрямування в будівництво житла, але без вищої освіти, ідентифікують себе із середнім класом.

Зазвичай професійний статус визначає і соціальну приналежність індивіда. Так, некваліфіковані і низькокваліфіковані особи, зайняті переважно ручною працею, здебільшого відносяться до бідних верств населення. До середнього класу, за міжнародними стандартами, належать висококваліфіковані особи, дрібні власники та підприємці, причому впродовж останніх десятиліть невпинно зростає представництво саме осіб найманої праці – професіоналів, фахівців та технічних службовців, законодавців, державних службовців та керівників середньої ланки. До еліти відносяться переважно депутати національних законодавчих зібрань, вищі посадові особи та

керівники вищого рівня, науковці та інші професіонали вищої кваліфікації, видатні журналісти, актори, спортсмени тощо. Серед 20,4 млн. зайнятих у галузях економіки України високий професійний статус мають майже 8 млн. осіб. Основну їх частину становлять фахівці (близько 3 млн.) та керівники різного рівня (1,5 млн.). Практично всі вони є найманими працівниками і дуже часто забезпечують прийнятний рівень життя за рахунок доходів від додаткової роботи, переважно без реєстрації.

В цілому по Україні найбільш поширена незареєстрована економічна діяльність у сільському господарстві (67,2% всіх зайнятих), торгівлі (32,9%), будівництві (16,7%). Якщо в цих галузях незареєстрована економічна діяльність виконується головним чином на незареєстрованих підприємствах, то незареєстровані послуги надаються дуже часто на офіційно зареєстрованих підприємствах. Таким чином надається 61,1% незареєстрованих фінансових послуг, 59,8% – послуг готелів та ресторанів, 52,4% послуг охорони здоров'я, 45,3% освітніх послуг. Зрозуміло, що галузева структура незареєстрованої економічної діяльності осіб, які мають високий професійний статус за основним місцем роботи, істотно відрізняється від середньої. Зокрема, для них більш характерні надання фінансових послуг та науково-викладацька діяльність.

Внаслідок недостатнього розвитку підприємництва і взагалі приватної власності в Україні наймані працівники нині становлять переважну частку шару, який за поведінкою – політичним консерватизмом, прагненням інвестувати частину своїх доходів у житло, освіту тощо – можна кваліфікувати як середній клас. Так, 60% населення, яке за допомогою банківських кредитів буде собі житло, становлять саме наймані праців-

ники. Істотно нижчим за середній по Україні є рівень бідності найманих працівників, вищою за середню є і частка заможних верств. До речі, невпинне зниження рівнів бідності і, навпаки, підвищення частки заможних осіб серед найманих працівників упродовж 1999–2002 рр. свідчать про певні позитивні зрушення в політиці оплати праці.

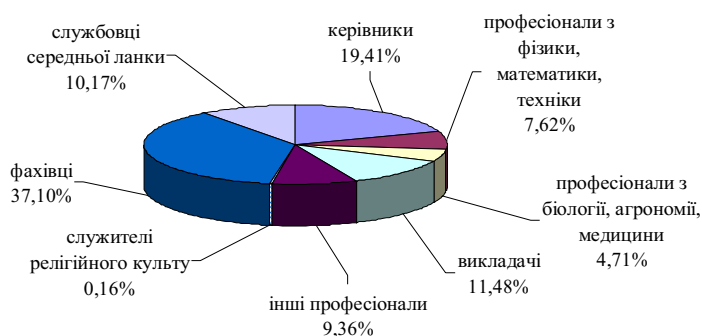

Рис. 6. **Склад населення з високим соціальним статусом, %**

Цілком закономірно наявність власної справи асоціюється з відносним матеріальним благополуччям. Рівень бідності серед підприємців є найнижчим з усіх вибраних груп за статусом економічної активності, а частки середньодохідних і заможних верств – найвищими.

Економічне становище самостійно зайнятих і членів колективних підприємств змінювалось аналогічним чином. Фактично такий вид діяльності досить надійно захищає від бідності, але аж ніяк не гарантує входження навіть у середньодохідні групи. Проте, слід підкреслити, що середній рівень доходів від самостійної економічної діяльності істотно перевищує заробітну плату найманих працівників.

Самостійною проблемою є низький рівень життя пенсіонерів. Хоча практично всі показники бідності цієї категорії населення є нижчими за середньоукраїнські, ситуація не може бути визнана задовільною, оскільки ці люди впродовж усього свого життя чесно працювали, сплачували податки і внески до Пенсійного фонду, а отже мають всі підста-

ви розраховувати на забезпечену старість, а не на існування на межі бідності. За даними ж Міністерства праці та соціальної політики України на 1 січня 2002 р., 0,9 млн. осіб пенсійного віку отримували пенсію в межах 25%, 9,3 млн. – в межах 25–50%, 3,0 млн. – в межах 50–75% прожиткового мінімуму для непраце-

здатних. Навіть після підвищення з 1 квітня 2002 року середній розмір трудових пенсій досяг лише близько 48% прожиткового мінімуму для непрацездатних осіб, тобто ледь перевищив межу злиденності. Впродовж 1999–2001 років спостерігалось також значне зниження співвідношення мінімальної (найменшої) пенсійної виплати з прожитковим мінімумом (у 1999 р. – межею малозабезпеченості) для непрацездатних осіб: з 45,2% до 22,2%, в т. ч. для одиноких громадян похилого віку – з 59 до 24,1%. У 2002 р. ситуацію було значною мірою виправлено, але вона ще далека від нормальної – тільки 17% пенсіонерів за даними 2001 р. входили до середньодохідної групи і тільки 2,2% – до заможної, тоді як в економічно розвинених країнах

більшість пенсіонерів належать до середнього класу. Імовірно, що ситуація зміниться із запровадженням від 1 січня 2004 р. нової формули розрахунку розміру пенсії і зняттям обмежень її максимального рівня.

Закономірно важким є матеріальне становище безробітних – рівень допомоги по безробіттю становить

лише 23,6% прожиткового мінімуму для осіб працездатного віку [6]. Рівень бідності безробітних становить 38,3%, а частки середньодохідних і заможних

осіб у їх складі – відповідно 13,1 і 2,0%. Проте, слід зазначити, що в усіх без винятку країнах безробіття є одним з найважливіших ризиків бідності, і вирішення проблеми полягає передусім у працевлаштуванні непрацюючих, а не в збільшенні розмірів допомоги.

Взагалі реакція українського ринку праці на економічне зростання виявилася напрочуд швидкою і сильною. Зокрема, збільшення обсягів зайнятості в Україні розпочалося через 2 роки після початку зростання ВВП (від 2002 р.). Такий короткий час істотно відрізняє реакцію українського ринку праці від інших країн з перехідною економікою, де стійке збільшення попиту на робочу силу починалося тільки через 4-5 років після початку економічного підйому.

Зниження безробіття вдвічі перевищило теоретичні очікування, які спираються на відому формулу Оукена, що зв'язує динаміку ВВП і безробіття. В результаті рівень безробіття, визначеного за методологією МОП, знизився до 9,1% економічно активного населення віком 15-70 років⁵.

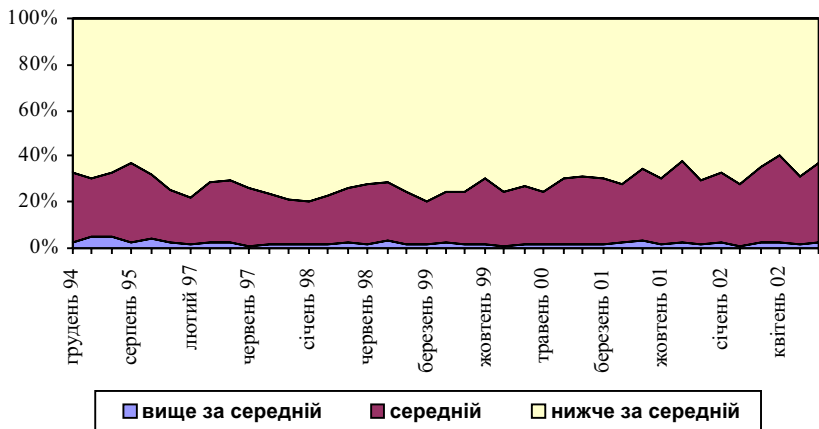

Рис. 7. Структура населення за оцінкою свого матеріального становища відносно середнього по країні рівня, 1994–2002 рр., %

Для характеристики соціальної стратифікації надзвичайно важливою є оцінка населенням свого соціального статусу і матеріального становища. За даними моніторингу населення України віком 18 років і старше, який проводять протягом 1994–2002 рр. Український інститут соціальних досліджень і Центр “Соціальний моніторинг”, більше 60% дорослого населення України вважають свій рівень життя нижчим, ніж у середньої української родини (рис. 7). Слід підкреслити, що частка осіб, які оцінюють свій рівень життя як середній, поступово збільшується (з 18–28% у 1995–1999 рр. до 27–38% у 2002 р.), а частка тих, хто вважає свій рівень життя низьким (або дуже низьким) відповідно зменшується (з 54–57% у 1995–1999 рр. до 31–45% у 2002 р.). Практично стабільною залишається тільки частка тих, хто вважає свій

Таблиця 4

**Розподіл населення України за статусом економічної активності
та матеріальним становищем, 1999–2002 рр., %⁶**

Статус економічної активності	Злиденні	Низькодохідні	Потенційно середньодохідні	Середньодохідні	Зможні
Працюючі за наймом					
1999	10,6	11,6	51,5	22,2	4,1
2000	9,6	10,8	48	26,9	4,7
2001	9,5	10,1	50,5	24,7	5,1
2002	8,8	10,3	49,7	26,3	5,0
Члени колективних підприємств, кооперативів					
1999	13,5	12,7	51,4	19,4	3
2000	13,8	13,1	47,8	21,8	3,5
2001	13,8	12,6	53,9	17,1	2,6
2002	13,4	15,2	50,9	18,0	2,5
Роботодавці					
1999	4,5	11	39,5	32,5	12,5
2000	4,4	8,9	36,4	44,9	5,4
2001	4,4	9,3	45	32,9	8,5
2002	1,9	3,2	31,4	46,7	16,8
Самозайняті					
1999	7	13,5	54,3	17,4	7,8
2000	9,1	8	51,3	30,3	1,3
2001	11,8	10,1	57	17,8	3,4
2002	9,3	16,7	38,8	29,5	5,7
Безробітні					
1999	21,5	16,8	47,4	12,2	2,1
2000	19,7	15,2	45,5	17	2,5
2001	23,5	14,8	46,7	13,1	2
2002	22,6	15,7	45,2	14,7	1,8
Домогосподарки					
1999	17	13,2	50,4	16,6	2,8
2000	17,8	14,7	49	16,3	2,2
2001	22,5	13,9	49,1	12,1	2,4
2002	20,5	15,3	47,2	14,7	2,4
Пенсіонери					
1999	10,8	12,3	54,1	20,1	2,6
2000	11,1	11,7	55,1	20	2,1
2001	10,3	13,4	57	17	2,2
2002	9,5	13,5	55,1	19,8	2,0
Студенти					
1999	13,2	12,4	54,1	17,9	2,4
2000	10,1	11,2	48,6	26,6	3,6
2001	11,1	7,1	53,8	24,3	3,8
2002	6,1	12,5	46,1	30,6	4,6

рівень життя високим (до речі, цей показник практично збігається з результатами оцінки прошарку заможних верств населення за даними обстежень умов життя домогосподарств, які проводить Держкомстат України).

Практично тотожні результати дає і моніторинг, який веде Інститут соціології НАН України (рис. 8).

І поточний розподіл населення за оцінкою свого матеріального становища, і характер структурних зрушень є доволі подібними. Моніторинг Інституту соціології фіксує також практично тотожні тенденції змін оцінки свого матеріального становища і економічної ситуації по Україні в цілому. Характерно, що вищі оцінки отримані за результатами опитування населення у 2002-2003 роках,

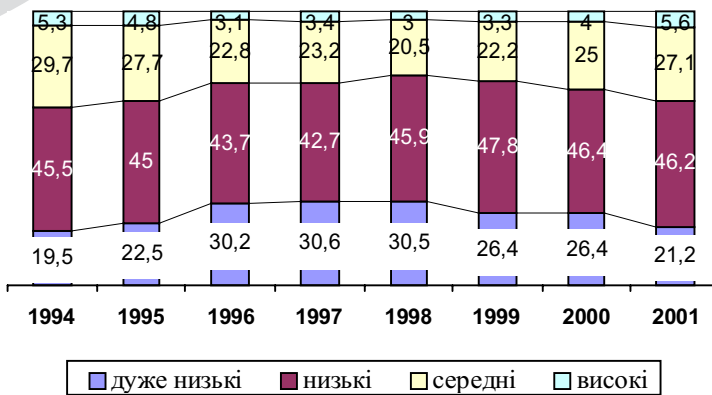

Рис. 8. Структура населення за самооцінкою рівня

коли істотно покращилися і об'єктивні показники доходів і рівня життя.

В Україні ступінь задоволення основних потреб населення є вкрай низьким. Так, 72,2% населення вважають не задоволеними свої потреби у відпочинку, 65,2% – у товарах тривалого користування (меблях, побутовій техніці), 65,1% – в автомобілі, 62,5% – в одязі та взутті, 51,7% – у харчуванні, 37,6% – в освіті, 35,2% – у житлі. За ступенем забезпеченості основних потреб бідними вважаються ті, хто постійно вимушений відмовляти собі в найнеобхіднішому, в тому числі злидінними – ті, кому не вистачає навіть на харчування. За цими критеріями у 2000 р. бідувало 71,9% України, причому 20,6% мали кваліфікуватися як злидінні.

Спостерігається прямий зв'язок між бідністю, визначеною за критерієм самооцінки, та реальним рівнем життя – з одного боку, і поширеністю суб'єктивної бідності серед тих верств населення, які за українськими стандартами живуть цілком забезпечено, – з другого: 53,6% осіб, які за рівнем витрат відносяться до 20% найбільш заможних сімей України (з тих, хто взяв участь в обстеженні), вважають себе бідними, в тому числі 10,7% – злидінними.

За даними соціологічних обстежень, питома вага осіб, які ідентифікують себе із середнім класом, у загальній сукупності населення країни всупереч очікуванням, пов'язаним із масштабною бідністю, виявилась досить високою: за різними обстеженнями, так визначають свій статус від 32 до 45 % населення

країни. Імовірно, що на такі оцінки значною мірою вплинули позитивні зрушення в економіці та рівні життя протягом 1999–2001 р.

Приватизація землі та усвідомлення значної частини селян себе як власників у поєднанні з більшим (відносно міського населення) зростанням пенсій протягом 2000–2001 рр. обумовили те, що в сільській місцевості частка осіб, що ідентифікує себе із середнім класом, на 14% більше, ніж в містах.

Основними чинниками усвідомлення себе представником середнього класу є такі: володіння нерухомістю (63%, у тому числі в сільській місцевості – 78,4%), середні доходи (59,1%), розрахунок передусім на власні сили (50,7%), наявність вищої освіти (31,2 %, у тому числі в сільській місцевості – 21,6%), володіння автомобілем та сучасною побутовою технікою (19,8%, у тому числі в сільській місцевості – 26,0%). Таким чином, селяни значно більше асоціюють середній клас із матеріальним становищем, ніж городяни, які частіше підкреслюють важливість освіти та професійного статусу (рис. 9).

Більш високі самооцінки притаманні чоловікам та молоді, що обумовлене вищими індивідуальними

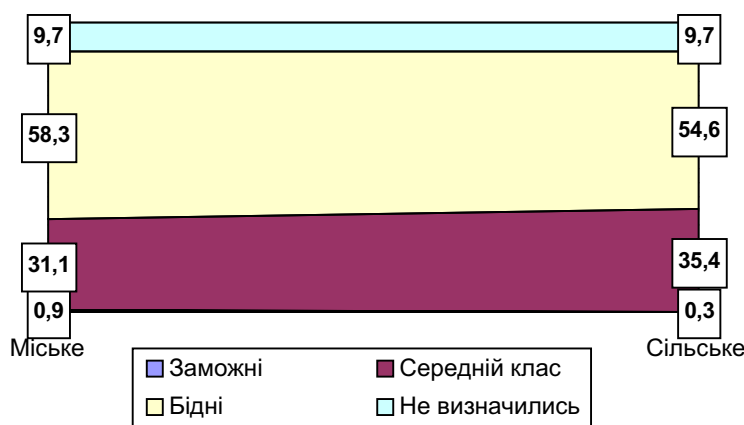

Рис. 9. Соціально-економічна структура міського і сільського населення за самовизначенням, 2001 рік, %

доходами чоловіків та характерним для молоді оптимізмом щодо майбутнього.

Значення високого соціального статусу та освіти для входження до середнього класу відповідним чином віддзеркалюється й громадською думкою. Так, із середнім класом ідентифікує себе переважна більшість керівників підприємств, установ, підприємців (83%), фахівців технічного або гуманітарного профі-

віддзеркалюються на суспільній психології. Тільки 30,3% населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає, що відповідальність за добробут своїх громадян має нести держава (серед тих, хто не відносить себе до середнього класу, таких 52,5%), а частка тих, хто вважає виключно себе відповідальним за власний добробут, серед представників середнього класу у 2,3 раза більша, ніж серед інших категорій населення.

Таблиця 6

Розподіл населення України за професією або статусом економічної активності та визначенням свого соціального статусу, 2001 р., %¹²

	Еліта	Середній клас	Бідні	Не визначились	Разом
Керівники підприємств, підприємці	2	83	11	4	100,0
Фахівці з вищою освітою	1	70	24	5	100,0
Службовці середньої ланки з вищою освітою	0	60	37	3	100,0
Кваліфіковані робітники	1	51	46	3	100,0
Некваліфіковані робітники	2	32	65	1	100,0
Сільськогосподарські працівники, фермери	4	40	47	9	100,0
Студенти, учні	0	69	24	8	100,0
Непрацюючі	1	42	52	5	100,0
Пенсіонери	1	20	77	2	100,0

Порівняння ступенів задоволення основних потреб населення, яке відносить себе до середнього класу та до бідноти, приводить до таких висновків. У цілому потреби середнього класу закономірно задоволені значно вище, зокрема частка осіб із задоволеними потребами в харчуванні більша в 3,3 раза, в одязі – в 4,3, у товарах тривалого користування (меблях, побутовій техніці) – в 3,4, в автомобілях – в 6,8 раза. Відносно незначними є розбіжності у задоволенні потреб у житлі (на 20,6%). Водночас – і це є специфікою українського самовизначення – значна частина населення, яке ідентифікує себе із середнім класом, вважає не задоволеними свої базові потреби: у харчуванні – 27,4%, в одязі – 38,7%, в автомобілі – 53,7%.

Система цінностей населення України має такі особливості: домінують (з великим відривом) цінності особистого характеру – здоров'я, матеріальний добробут і впевненість у завтрашньому дні. Це свідчить про розвиток принципів відповідальності за свою власну долю, які є стандартами життя середнього класу. Водночас пріоритет здоров'я в громадській думці набуває особливого значення у зв'язку з надзвичайно низьким рівнем задоволення потреб населення у медичному обслуговуванні та відпочинку. Так, лише 11,2% населення, у тому числі 18,8% тих, хто ідентифікує себе із середнім класом, вважає задоволеними свої потреби в медичному обслуговуванні; задоволеними потреби у відпочинку вважають відповідно 8,4 і 15,2%. Значно поступається індивідуальним цінностям важливість соціальної справедливості. Загальна оцінка її значущості – вдвічі нижча за оцінку важливості здоров'я.

Практично не розрізняються і напрями використання коштів у разі їх істотного зростання. Пріоритет має поліпшення поточного споживання: харчування, одяг та взуття, ліку-

вання. Бажання спрямувати додаткові кошти на інвестиції дещо частіше спостерігається у тих, хто отожднює себе із середнім класом, але різниця є надто невеликою. Це відображає насамперед низький рівень споживання і незадоволеність основних потреб широких верств населення, але крім цього дається взнаки відсутність традицій накопичення протягом періоду економічної кризи та інфляції.

Виявлені подібності потреб та уподобань різних соціально-економічних груп населення є ознакою достатньо широкого потенціалу створення суспільства європейського типу та формування потужного середнього класу в Україні.

Приналежність до середнього класу в сучасній Україні з певними обмеженнями визначається за такими ознаками: середні доходи, власність (передусім на нерухомість – житло, землю, засоби виробництва), високий рівень професійно-освітньої підготовки та високий соціальний статус, ідентифікація себе як представника середнього класу.

Ідентифікація середнього класу одночасно за середнім рівнем доходів, вищою освітою та високим соціальним статусом дає досить низьку цифру – 9,8% населення країни (рис. 10). Цю сукупність можна вважати своєрідним ядром середнього класу. Водночас, виходячи із особливостей перехідного періоду та трансформаційних процесів, не варто обмежувати чисельність та структуру середнього класу лише прошарком населення, яке повністю відповідає загально визнаним його критеріям у розвинених демократичних країнах. Пошук прототипів середнього класу серед елементів соціальної структури українського суспільства виявляє певний шар, який має достатній освітній, культурний та економічний потенціал і претендує на виконання відповідних функцій.

Таблиця 7

Розподіл населення України за професією або статусом економічної активності та визначенням свого соціального статусу, 2001 р., %¹²

Квінтилі за рівнем сукупних витрат в розрахунку на умовно дорослого	Групи за ступенем забезпечення основних потреб			
	Доходи цілком достатні для споживання і заощаджень	Доходи достатні для споживання, але не для заощаджень	Доводиться постійно відмовляти в усьому, крім харчування	Не вдається забезпечити навіть достатнє харчування
Перший (найнижчі витрати)	0,9	17,2	53,5	28,4
Другий	1,0	18,6	54,5	25,9
Третій	2,0	23,7	54,1	20,2
Четвертий	2,2	29,5	51,0	17,3
П'ятий (найвищі витрати)	4,9	40,4	43,6	11,1
Населення в цілому	2,2	25,9	51,3	20,6

Приблизно 40–45% населення мають потенціальні можливості входження до соціального утворення – належну освіту, професійну підготовку, бажання працювати і, не очікуючи від когось допомоги, самостійно забезпечувати прийнятний рівень життя собі і своїй родині. Завдання влади – зрозуміти потреби цих верств населення і спрямувати інвестиції в ті сфери економіки, які забезпечать їх переміщення в ядро середнього класу.

Висновки

1. Сучасна структура українського суспільства віддзеркалює недостатню соціальну спрямованість економічних трансформацій і характеризується високим ступенем економічної нерівності та розшарування, значною часткою бідних і злиднених верств.

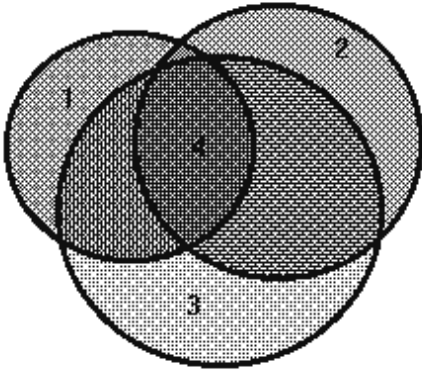
2. Створення середнього класу, якому буде властивий спосіб життя, притаманний населенню розвинутих країн, і який охоплюватиме найрізноманітніші верстви населення (включаючи соціально вразливі групи), можна визначати як голов-

ний соціальний інтерес України, стратегічну соціальну мету реформування економіки і суспільства. Якщо головним пріоритетом економічних трансформацій є створення сучасної ринкової економіки, інтегрованої у міжнародну економічну систему, то в соціальній сфері національним пріоритетом такої ж значущості є формування сучасного середнього класу як основної складової реформованого суспільства.

3. Базовим положенням має бути усвідомлення того, що становлення середнього класу в реформованому українському суспільстві має відбуватися не шляхом створення принципово нового, неіснуючого в Україні соціального утворення, а поступовою трансформацією відповідних соціальних груп і способу їх життя.

4. Основні зусилля мають бути спрямовані на так званих “протосередніх”, тобто на ті групи населення, які весь час балансують між бідністю та добробутом. Вони сьогодні становлять найбільший шар суспільства, об’єднуючи майже половину населення країни. Завдяки досить

високій освітній та професійній підготовці (52,8% з осіб старше 25 років, що належать до цієї групи, мають професійну освіту, у тому числі 38,8% – вищу) вони мають необхідний для росту потенціал. Завдання держави полягає у створенні можливостей його реалізації шляхом забезпечення рівного для всіх доступу до кредитів, освіти, інформації, зайнятості, охорони здоров'я.

- 1 – населення, чие матеріально-майнове становище відповідає трактуванню середнього класу в Україні (приблизно 35%);
 2 – населення з високим професійно-освітнім статусом (близько 40%);
 3 – населення, яке ідентифікує себе із середнім класом (близько 45%);
 4 – населення, що відповідає практично всім критеріям середнього класу, тобто утворює його “ядро” (приблизно 10%).

Рис. 10. Склад середніх верств населення, 2001 рік

5. Політика сприяння становленню середнього класу в Україні має спиратися на істотне коригування системи пріоритетів соціально-економічного розвитку країни. Протягом останніх 10 років соціальна політика вимушено зводилася переважно до надання мінімальної допомоги соціально вразливим верствам населення. Економічне зростання забезпечує фундамент для переорієнтації соціальної політики насамперед на

підтримку працюючого населення, на забезпечення випереджаючого зростання заробітної плати, захист інтелектуальної власності і зміцнення на цих засадах становища висококваліфікованої робочої сили та на підтримку підприємництва. У поєднанні з подоланням надмірної диференціації доходів населення це створить умови розвитку середнього класу в Україні, який своїми податками і внесками наповнюватиме бюджети всіх рівнів, фінансуватиме необхідні соціальні трансферти і забезпечить вирішення проблем бідності. Зрозуміло, що не йдеться про якусь цільову програму формування середнього класу в Україні.

6. Зміни соціальної структури суспільства мають завершитися формуванням суспільства з потужним і численним середнім класом, який у перспективі – як і в усіх розвинених країнах – охоплюватиме 55–60% населення із одночасним істотним зниженням частки населення з доходами нижче прожиткового мінімуму. Становлення середнього класу передбачає формування нової моделі споживання, яка відповідатиме достойному рівню життя і тому буде стимулом економічної (трудової та підприємницької) активності. Такий стандарт добробуту включає: належне житло, високу забезпеченість товарами довгострокового користування, автомобіль, доступність високоякісних послуг, охорони здоров'я, освіти тощо. Слід підкреслити значення високої професійно-освітньої підготовки для адаптації до ринкового середовища, зокрема для формування добробуту та адекватної поведінки. Водночас необхідно підвищити роль середнього класу в забезпеченні законності та правопорядку в державі. Усе більш неприпустимим стає отримування значною частиною середніх верств суспільства незареєстрованих доходів. По-

дальше консервування такої ситуації негативно впливає на укорінення в середовищі потенційного середнього класу належної правосвідомості та норм законослухняності.

7. Перспективи розвитку сучасного середнього класу в Україні тісно пов'язані із формуванням громадянського суспільства, становленням самодіяльних і самоврядних організацій. Саме середній клас у розвинених демократичних країнах становить соціальну основу переважної більшості впливових політичних партій та громадських організацій. Складовою частиною політики становлення середнього класу має бути запровадження форм конструктивного діалогу влади із інститутами громадянського суспільства, делегуван-

ня громадським організаціям частини владних повноважень.

8. Політика створення середнього класу є наріжним каменем розбудови стабільного демократичного суспільства, де не буде масштабної глибокої бідності, корупції та розкрадання державної власності, де кожна людина, сплачуючи податки, відчуватиме себе громадянином, права якого належно захищені законодавством, а виконавча влада діятиме на користь платників податків, а не чиновників та олігархів. Створення середнього класу не досягається розробкою спеціальних програм чи окремих заходів, але ця мета має проходити червоною стрічкою через усю урядову діяльність та реформи законодавства.

¹ Загальнонаціональне опитування населення старше 18 років, проведене фірмою SOCIS та Фондом "Демократичні ініціативи" 14–22 листопада 2001 р., було опитано 1800 осіб.

² Обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

³ Розраховано за даними обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2002 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

⁴ Розраховано за даними обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 2002 р. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

⁵ Розраховано за даними обстеження населення з питань економічної активності, проведеного протягом 9 місяців 2001 р. Держкомстатом України в усіх регіонах Ук-

раїни. Обстежено 30000 осіб віком від 15 до 70 років.

⁶ Розраховано за даними обстеження умов життя 10000 домогосподарств, проведеного протягом 1999–2002 рр. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

⁷ Обстеження 650 клієнтів банку "Аркада", проведене в січні–лютому 2002 р. Радою з вивчення продуктивних сил НАН України.

⁸ Дані 2001 р., у 2000 р. зазначене співвідношення становило 18,7%.

⁹ Розраховано за даними обстежень умов життя 10000 домогосподарств, проведених протягом 1999–2001 рр. Держкомстатом України в усіх регіонах України.

¹⁰ А. Г. Андрусенко Україна в лещатах "транзитології" на зламі століть // Українське суспільство: десять років незалежності. – К.; Ін-т соціології НАН України, 2001. – С. 137

¹¹ За даними вибіркового опитування домогосподарств, проведеного в січні 2001 р. Держкомстатом України.

¹² Моніторингове опитування 2020 респондентів віком 18 років і старше, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" у листопаді 2001 р. в усіх областях, АР Крим та м. Києві.

¹³ Моніторингове опитування 2020 респондентів віком 18 років і старше, проведеного Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" у листопаді 2001 р. в усіх областях, АР Крим та м. Києві.

¹⁴ Розраховано за даними вибіркового опитування 9,3 тис. домогосподарств із самооцінки рівня матеріальної забезпеченості, проведеного Держкомстатом.

Подано до редакції 20.11.2003

Abstract: **The social stratification of Ukrainian society: an attempt of statistic identification and measurement**

The article is dedicated to the social stratification of Ukrainian society in transition period, especially, in economy. It examines the existing social structures, its specific characteristics leading to society's polarization and the possible effects of such polarization. The author attempted to measure statistically the economic factors affecting the social structure of Ukrainian society (salary and annual income level, the impact of educational level upon living standards, etc.). It is emphasized that the structure of Ukrainian society is characterized by a sharp income differential.
